
Key words: "Kievskaya starina", journal, magazine, reviews, history.

УДК 930(477)“1919/1989”:323.269.6(477.7)“1919”

Олександр Приказюк

ВИСВІТЛЕННЯ ГРИГОР'ЄВЩИНИ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено аналіз праць радянських дослідників 1920–1980-х рр., які стосуються повстанського руху на чолі з отаманом Н. Григор'євим. Прослідковано тенденції в освітленні григор'євщини радянською історіографією на різних етапах її розвитку. Проаналізовано найбільш важливі історичні праці радянських істориків. Наголошується, що найбільш продуктивним в радянській історіографії був період 1920-х – початку 1930-х рр. У роботах радянських авторів цього періоду доволі повно розповідається про участь повстанців отамана Н. Григор'єва в боротьбі з військами Антанти у січні-квітні та про хід повстання у травні 1919 р. У той же час з'являються окремі міфи про григор'євщину, які побутують і у наш час. Вказується, що для більшості праць радянських істориків 1920–1980-х рр. характерні поверховість і фрагментарність у викладі історії григор'євського руху. Відкидаючи бойові заслуги Н. Григор'єва і його бійців, часто замовчуючи їх, радянські історики не забували звинувачувати григор'євців у п'янстві, авантюризмі, контрреволюційності, схильності до грабежів, антисемітизму та погромів.

Ключові слова: повстанський рух, Н. Григор'єв, григор'євський рух, радянська історіографія, міфотворчість.

Селянський повстанський рух під проводом отамана Никифора Григор'єва відіграв надзвичайно важливу роль у подіях на Півдні України наприкінці 1918 – в першій половині 1919 рр. На дослідження григор'євщини більшістю істориків впливали різноманітні ідеологічні та політичні чинники, внаслідок чого дана проблематика часто висвітлювалася тенденційно, або ж замовчувалася. Саме в силу ідеологічних причин найбільше про григор'євщину писали радянські історики, менше – українська національна та зарубіжна історіографія.

2013 р. в "Українському історичному журналі" з'явилася ґрунтовна стаття київського дослідника В. Горака, у якій проаналізовано історіографію повстанського руху під проводом Н. Григор'єва [1]. Того ж року вийшла друком і монографія В. Горака про григор'євський повстанський рух, один із параграфів якої безпосередньо присвячений характеристиці праць радянських істориків [2]. Слід зазначити, що у роботах В. Горака на сьогодні проблематика, що стосується григор'євського повстанського руху, досліджується найбільш повно й об'єктивно. Проте навіть у його працях не проаналізовані усі здобутки радянської історіографії.

Метою статті є науковий аналіз праць радянських дослідників, які стосуються повстанського руху на чолі з отаманом Н. Григор'євим.

Задля цього необхідно виконати декілька дослідницьких завдань: проаналізувати етапи дослідження григор'євщини в радянській історичній літературі; визначити найбільш важливі історичні праці, показати їх сильні та слабкі сторони; з'ясувати характер розробки різних питань; розкрити походження міфів про григор'євщину, вигаданих радянськими авторами.

Періодизація розвитку української радянської історичної науки подається у працях О. Оглоблина [3, с. 19–73], І. Колесник [4, с. 64–112], В. Яремчука [5] та інших дослідників, які виділяють наступні етапи її розвитку: 1) 1921–1929 рр.; 2) 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х – початок 1970-х рр.; 4) початок 1970-х – середина 1980-х рр.; 5) друга половина 1980-х рр. В. Горак виділяє, хоча із застереженнями, лише два періоди у дослідженні григор'євщини у радянській історіографії: 1) 1920-і – початок 1930-х рр.; 2) від початку 1930-х – до кінця 1980-х рр. [2, с. 29].

Є усі підстави стверджувати, що розробка офіційної радянської концепції григор'євського повстанського руху розпочалася навесні-влітку 1919 р. Так, у виступах на засіданні Всеукраїнського ЦВК і на робітничому мітингу в Києві 19 та 20 травня 1919 р. голова Реввійськради більшовицької Росії Л. Троцький у своїй звичній екзальтованій манері охарактеризував отамана Н. Григор'єва та очолюваний ним рух, назвавши "напівхолопом-напівбандитом", "обноском старого царського офіцера, лакеєм поміщиків і буржуїв", який служив гетьманові і "куркульській директорії". Вульгарно охарактеризована причина повстання Н. Григор'єва: "переконавшись, що за Радянської влади немає місця для чинів, орденів і нехлюйства, в гонитві за якими він перейшов під переможно розгорнуті червоні знамена світової пролетарської революції, він в найбільш напружений момент боротьби зрадив її і повстав" [6]. Л. Троцький вважав джерелом "всяких контрреволюційних

виступів" індивідуалізм інтелігенції та куркульських елементів села. Він заявляв, що мало покінчити з "григор'євським заколотом", потрібно ще покінчити з "григор'євщиною", задля цього запровадивши військову дисципліну [7].

За наполяганням командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка штаби військових з'єднань та окремих частин надсилали звіти – історичні огляди своїх дій проти григор'євських повстанців у травні-липні 1919 р. На один із таких звітів командувач фронту наклав наступну резолюцію: "Історичного одне клоччя, але й то слава богу – до справи про Григор'євський бунт" [8, арк. 6].

Історики-марксисты 1920-х рр., які прагнули перетворити історію на знаряддя революційної боротьби, у своїх працях про українське повстанство керувалися позицією керівництва РКП(б) і КП(б)У. Розробляючи офіційну концепцію українського повстанства, ці автори прагнули дискредитувати повстанський рух у різних його формах, зобразити повстанців як зрадників, авантюристів та кримінальних злочинців. При цьому особливо дісталось повстанцям-григор'євцям. На початку 1920-х рр. першими з'явилися публікації спеціально підібраних документів про григор'євщину, які мали б розвінчувати Н. Григор'єва та дії його загонів [9–11]. Симптоматична назва книги Б. Козельського (Голованівського), колишнього начальника 2-го відділення секретного відділу ДПУ УСРР, яка вийшла друком 1927 р. "Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство)" [12]. Але ще до її виходу в світ було опубліковано фрагмент книги, у якому йшлося саме про григор'євщину [13].

У 1920-х – на початку 1930-х рр., хоча й опосередковано, через висвітлення боротьби з інтервенцією Антанти та "куркульським бандитизмом", у радянській історіографії відбувалося певне нагромадження знань з історії григор'євського повстанського руху. Важливий фактологічний матеріал містять праці безпосередніх учасників тих подій, які мають ознаки як мемуарів, так і наукового дослідження. Це, передусім, роботи: колишнього командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка [14–15], колишнього члена реввійськради 3-ї Української радянської армії Ю. Щаденка [16], колишнього начальника штабу григор'євської бригади Ю. Тютюнника [17], колишніх керівників більшовицького підпілля в Одесі, Миколаєві та Херсоні Ф. Анулова [18], Я. Ряппо [19–20] та Б. Лізова [21]. У їх працях знаходимо відомості про плани командування Червоної армії, склад і чисельність повстанських загонів, їх участь у боях з військами Антанти, хід повстання та боротьбу із ними.

Перехід Н. Григор'єва на бік радянської влади взимку 1919 р. названі автори пояснювали приблизно так, коли влада Директорії захиталася під ударами Червоної армії, це змусило отамана серйозно замислитися над власним майбутнім і зробити вибір на користь вже цілком очевидного переможця [16, с. 70; 18, с. 146–147]. Ф. Анулов взагалі характеризував Н. Григор'єва як особу хитру і пронирливу, з бідним політичним багажем, що завжди плила за течією [18, с. 146].

В. Антонов-Овсієнко так описував свої враження від першої зустрічі з Н. Григор'євим: "низькорослий, коренастий, круглоголовий, з майже бритим упрямим черепом, сірим лицем... Хоча Григор'єв на вид непоказний, але відчувається, що він собі на умі і власний. Він балакує і хвальковитий" [15, т. 3, с. 166]. Дивно, але це факт: командувач фронтом В. Антонов-Овсієнко, який не раз особисто зустрічався із Н. Григор'євим, жодного разу в своїх спогадах не називає його по імені. Це ж саме стосується робіт інших авторів 1920-х рр. Пізніше, в історичній літературі стосовно Н. Григор'єва будуть проставляти ініціали Н., Г., М. Деякі автори будуть називати його Миколою, інші – Никифором, Матвієм чи Григорієм.

Колишній командувач Українським фронтом підкреслював власну настороженість і недовіру у відношенні до повстанського отамана. В. Антонов-Овсієнко стверджував, що радянське командування намагалося усунути Н. Григор'єва від керівництва повстанцями, адже вважало останнього авантюристом ("Літопис революції, 1931 р., № 3) [14, с. 85, 90, 93]. В. Антонов-Овсієнко запевняв, що він не хотів використовувати повстанців Н. Григор'єва для наступу на Одесу, а планував для них інший напрямок ("Записки о гражданской войне, 1932 р., т. 3") [15, с. 221]. У тому, що вийшло усе не так, як планувалося, він звинуватив командувача групою радянських військ А. Скачка. Останній, після того як наприкінці лютого відвідав штаб бригади Н. Григор'єва, рішуче наполягав на його ліквідації. Проте, через короткий час А. Скачко кардинально змінив свої погляди і "почав самим рішучим чином протиставитись розпорядженням про його хоча би поступову ліквідацію" [15, с. 223].

Стереотипним стало твердження про постійне п'янство Н. Григор'єва, яке підкреслювалося усіма авторами. Найбільш розлого із цього приводу висловився Ю. Тютюнник: "для переможної революційної боротьби необхідні були маси. Шлях до них лежав через "штаб отамана Григор'єва" з його спиртом, свининою, "славними хлопцями", "Матільдою Василівною". Треба було пити, – пив. Треба було підписати, – підписував... "Славу" залишив я за отаманом, собі ж взяв тяжку роботу фактичного керівництва боротьбою" [17, с. 216]. Особливо непривабливий образ Н. Григор'єва

змалював Ю. Щаденко, який говорив про отамана як людину до антигетьманського повстання нікому невідому, п'яницю і хапугу [16, с. 69].

Окремі епізоди боротьби із повстанцями Н. Григор'єва висвітлювалися у працях з історії військових з'єднань Червоної армії, що почали з'являтися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Особливо у цьому відношенні цікава історія 45-ї стрілецької дивізії, сформованої у червні 1919 р. з частин 3-ї Української радянської армії [22].

Починаючи із середини 1920-х рр., у працях істориків селянський повстанський рух усе частіше визначається як "бандитський". У радянській історіографії вживаються терміни "політичний бандитизм", "куркульський бандитизм" та "збройна куркульська контрреволюція", хоча у 1930-х рр. використовували також термін "отаманщина", "отаманська контрреволюція". 1930 р. один із більшовицьких діячів Д. Ерде з цього приводу навіть зазначав, що "література про український, так званий, бандитизм (до речі: цей неточний термін не покриває всіх видів повстанства і годиться не для всіх періодів громадянської війни), дуже і дуже бідна і кількісно і якісно за деякими хіба винятками літератури про махновський рух" [23, с. 41].

В офіційній радянській історіографії міцно вкорінилася теза про те, що повстання Н. Григор'єва у травні 1919 р. відображало класові інтереси заможних селян – куркулів, які із ненавистю ставилися до революційних аграрних перетворень більшовиків. Так, економіст-аграрник М. Кубанін підкреслював: "Махно і махновці в 1919 р. представляли ідеологію середняка заможного району України. Григор'єв же був типовим представником куркульських інтересів. Середняк хоча й боровся проти радянської влади, але ще більшим ворогом для нього був поміщик і його захисник – Добровольча армія. Куркуль же був ворогом лише червоним і не проти був завести мар'яж з білогвардійською армією" [24, с. 80].

У працях багатьох радянських авторів стверджувалося: отаманщина, прагнучи знищити класову боротьбу на селі, спробувала скерувати в інше русло рух бідняцьких мас, "а саме на розграбування міста". У статті одеських істориків С. Когана та Н. Межберга "Другий період Радянської влади в Одесі. 1919 р.", у якій спеціально виділяється проблема "Григор'євщина й бандитизм", підкреслювалося, що григор'євщина "означала війну куркульства проти міста, проти пролетаріату". Тому-то григор'євщина й супроводжувалася низкою єврейських погромів [25, с. 18–19].

М. Кубанін пояснював прояви антисемітизму серед повстанців на Правобережній Україні класовим і груповим антагонізмом між українським селянином та перекупником-євреєм [24, с. 28–29]. Він підкреслював, що під час григор'євщини "проходила хвиля єврейських погромів – симптом чорної реакції". Без посилань на джерела М. Кубанін також стверджував, що скрізь налічувалися сотні жертв, а у Черкасах і Єлисаветграді по 3000 [24, с. 71]. Також без посилань на джерела упорядники збірника спогадів і матеріалів з історії революційного руху на Зінов'євщині 1927 р. подали інформацію про масовий погром євреїв у Єлисаветграді: тривав три дні і коштував життя 3 тисячам євреїв [26, с. 89]. А от С. Коган і Н. Межберг, які теж згадують про "нечуваний щодо розмірів та жорстокостей" погром у Єлисаветграді, наводять посилання на замітку в одеській газеті від 27 травня 1919 р., у якій йшлося про свідчення робітників-утікачів із Єлисаветграда. Ті нібито налічили у місті 3000 жертв погрому, переважно бідних євреїв. Але також серед жертв до 300 осіб припадало "на долю руських" [25, с. 19].

Слід зазначити, що у 1920-х рр. історики-марксистки із Москви та Ленінграду дещо об'єктивніше ставилися до григор'євщини і повстанського руху в Україні загалом, ніж українські історики-марксистки. Так, 1925 р. вийшла одна із перших монографій про громадянську війну в СРСР А. Анішева, співробітника військово-політичної академії робітничо-селянської Червоної армії і робітничо-селянського Червоного флоту імені М. Толмачова. Автор по-своєму визначав соціальну базу повстанства. Він вказував, що "загони Зеленого, Струка, Григор'єва та багатьох інших виникають на Україні під час німецької окупації як протест не лише найбіднішого, але й заможного селянства проти поміщицької диктатури" [27, с. 166]. А. Анішев визнавав, із застереженнями, радянський характер григор'євського руху на початку 1919 р. "І григор'євщина і махновщина були рухом радянським, оскільки виконували частину радянського завдання – очищення України від гайдамаччини і петлюрівщини. Григор'єв, в лютому 1919 року, відмовився від підтримки Петлюри і визнав Радянську владу. Але це визнання не говорило ще про те, чи стане григор'євщина радянським рухом, чи Радянська влада, яку несе Григор'єв, стане григор'євщиною, тобто перестане бути Радянською владою. В усякому випадку, провідником Радянської влади Григор'єв був надзвичайно сумнівним" [27, с. 248].

Науковий підхід до висвітлення військових дій в Україні у 1919 р. продемонстрував у своїх працях колишній офіцер царської армії, військ УНР та УГА, Червоної армії М. Какурін. Автор, хоча із використанням офіційної радянської термінології, показав вплив повстанського руху на перебіг воєнних дій, підкреслюючи, що "український бандитизм" був тим чинником, наслідки якого упродовж

літньої кампанії 1919 р. негативно відобразилися на стратегічному становищі Червоної армії [28, с. 98].

У 1928 р. в журналі "Війна і революція" у двох номерах якого опубліковано статтю про григор'євщину військового політпрацівника С. Дубровського [29]. Його робота стала свого роду синтезом типових для 1920-х рр. старих та нових офіційних радянських уявлень про григор'євщину. Так, він назвав повстання Н. Григор'єва "відображенням куркульського руху села, який перейшов у армію" ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 98]. Без посилання на джерела С. Дубровський подає інформацію про "Раду трьох" у складі Каменєва, Ворошилова і Межлаука, яка нібито утворилася для керівництва боротьбою проти повстанців ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 90, 93].

Ось як С. Дубровський розповідав про один із ключових моментів протистояння – бій за станцію Олександрія 23 травня 1919 р. "Командир полтавської групи т. Єгоров на бронепоезді "Руднев" вривається на ст. Олександрія. Бронепоезд відкриває в упор артилерійську й кулеметну стрільбу. Григор'євці кидаються в паніці хто куди. Піхотними частинами успіх було закріплено. Радянським військам достались значні трофеї: два бронепоезди, броньовики, гармати, кулемети, великі запаси озброєння, спорядження і продовольства, багато вагонів і паровозів. Крім того, тут григор'євці залишили 3000 вбитими, пораненими і полоненими. Того ж дня занята була Знам'янка" ("Война и революция, 1928 р., № 5") [29, с. 94]. Фактично С. Дубровський лише "обробив" дані телеграми, що надійшла в штаб фронту зі штабу полтавської групи. Проте, у своїй книзі В. Антонов-Овсієнко вказує, що насправді, за уточненими даними, повстанці втратили в цьому бою до 300 осіб, 5 броньованих площадок та декілька гармат [15, с. 239].

Одночасно із "великим переломом" в суспільному житті СРСР, в історичних дослідженнях у 1929 р. роботою К. Ворошилова "Сталин и Красная Армия" (вийшла до 50-річчя Й. Сталіна) закладено основи культу особи Й. Сталіна. Святкування 50-річчя самого К. Ворошилова в 1931 р. вилилося у непомірне звеличення його заслуг у роки громадянської війни. Зокрема, покладено початок міфу про керівництво К. Ворошиловим щодо розгрому григор'євщини [30, с. 86–87]. У зв'язку з цим визначалися наступні хронологічні межі повстання – 7–23 травня 1919 р., коли "повстання Григор'єва було буквально за декілька тижнів ліквідовано військами Харківського військового округу під керівництвом т. Ворошилова" [31, с. 98, 273]. До речі, перебільшення їх участі в боротьбі із григор'євщиною стало також важливим епізодом у бойовій біографії соратників К. Ворошилова – Г. Кулика, Ю. Щаденка та О. Пархоменка. У своїй автобіографії 1939 р. сталінський маршал Г. Кулик зазначав: "у травні 1919 року під час повстання банд Григор'єва я був призначений начальником артилерії цієї заново створеної під командуванням тов. Ворошилова армії. За ліквідацію григор'євського повстання був нагороджений першим орденом Червоного Прапора" [32, с. 19].

Фактично першою історичною працею про григор'євщину на новому етапі радянської історіографії стала стаття В. Крутя в часописі "Літопис революції", яка проте не була завершена через припинення виходу часопису. Автор вважав перебільшенням твердження В. Антонова-Овсієнка про масштаби бойових дій григор'євців. На його думку, отаман Н. Григор'єв та його загони відзначилися зовсім не ратними подвигами, а грабунками, єврейськими погромами та розстрілами комуністів [33, с. 130]. В. Круть у загальних рисах повторив оцінки Н. Григор'єва і його бійців, які давалися Ю. Щаденком. Якщо він і визнавав користь для більшовиків від походу григор'євців проти військ Антанти, проте доводив, що головними чинниками, які обумовили перемогу більшовиків на Півдні України, були дії пролетарів Миколаєва і Херсона, численних партизанських загонів, організація радянських робітничих загонів в Одесі, поспішний відступ із міста французьких військ тощо [33, с. 134].

З кінця 1930-х – у першій половині 1950-х рр. концепцію радянської історіографії визначав особисто відредагований Й. Сталіним "Короткий курс історії ВКП(б)". За відступ від офіційної лінії партії, при висвітленні тих чи інших подій, праці багатьох істориків 1920-х рр. знищувалися, або ж у кращому випадку передавалися у спецфонди. У більшості праць цього періоду мало нових фактів, відомості про повстанство уривчасті, неповні, нерідко суперечливі. Їх аналізом, співставленням та перевіркою ніхто не переймався.

У лютому 1940 р. у військово-політичній ордену Леніна академії робітничо-селянської Червоної армії імені В. Леніна захищено першу дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, присвячену григор'євщині – "Боротьба більшовиків з отаманщиною на Україні (на прикладі боротьби з Григор'євщиною)". Її автор – викладач військової академії хімічного захисту, полковий комісар С. Дубровський, який на тему григор'євщини публікував статті наприкінці 1920-х рр. Незважаючи на зауваження про недостатню вивченість джерельної бази (автор не вивчав матеріали архівів в Україні), про неопрацьованість питання зв'язків Н. Григор'єва із боротьбістами, офіційні опоненти схвально оцінили його працю [34].

Наступного року у "Військово-історичному журналі" опубліковано статтю С. Дубровського "Ліквідація григор'євщини". Переповівши відомі факти, автор допустив, напевно через необачність, кричущу для військового помилку. Він вказував, що на початок повстання у розпорядженні Н. Григор'єва було 700 кулеметів [35, с. 32]. Відтоді ця кількість, що суттєво відрізнялася від справжньої, більш ніж вдесятеро, стало поширювати сторінкам багатьох праць, присвячених григор'євщині. Цікаво, що з чисельністю жертв погромів С. Дубровський значно обережніший, хоча і говорить про "ряд погромів". Він наводить приклад Знам'янки, у якій було вбито 12 євреїв і 40 забрано у заручники. Усього ж С. Дубровський свідчить про 40 розгромлених населених пунктів, понад 1000 жертв серед мирних жителів і вбивств сотень партійних і радянських працівників [35, с. 31, 33].

У першій половині 1950-х рр. з'явилися монографії М. Супруненка та А. Лихолата, присвячені громадянській війні в Україні. Проте вони надзвичайно бідні на матеріал, який стосувався безпосередньо повстанства [36–37]. Радянські історики, які працювали в умовах сталінського терору, заподадливо шукали ворогів, зокрема доводили зв'язок "куркульського повстанського руху" із діяльністю іноземних розвідок та троцькістів. Так, А. Лихолат стверджував, що перехід на бік радянської влади на початку 1919 р. зроблено Н. Григор'євим "з метою маскування", а повстання навесні 1919 р. готувалося за потурання троцькістів В. Антонова-Овсієнка та Х. Раковського [37, с. 338–339].

Незважаючи на те, що з другої половини 1950-х рр., в умовах послаблення комуністичного диктату, українська радянська історіографія визначається кількісним і якісним зростанням, це явище мало стосувалося висвітлення селянського повстанського руху під проводом отамана Н. Григор'єва. Так, у монографії Г. Шевчука "Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.)", яка вийшла друком 1959 р., зовсім не згадуються загони Н. Григор'єва, які саме з цими інтервентами й воювали [38].

У статті про григор'євщину, написану 1963 р. для "Радянської історичної енциклопедії" краєзнавець з Херсона Л. Любаров, в основному повторювалися штампи, характерні для радянської історіографії 1930–1950-х рр.: "маневр" Н. Григор'єва при переході на радянський бік, анархісти й есери у його штабі, опора на куркульство тощо. Подано завищені дані про сили Н. Григор'єва на початку антибільшовицького повстання – 20 тис. бійців, понад 50 гармат, 10 бронепойздів [39].

У монографії П. Балкового, присвяченій партизансько-повстанській боротьбі у 1918–1920 рр., замовчується роль Н. Григор'єва у боротьбі із військами Антанти на Півдні України [40, с. 117]. Автор стверджував, що Н. Григор'єв, командує довіреною йому 6-ю Задніпровською бригадою (що само по собі невірно – примітка автора), злигався із лівоесерівськими "активістами" та "незалежниками", анархістами. Під'юджуваний ними, Н. Григор'єв зчинив заколот проти радянської влади. "Діючи підкупом, обманом, вбиваючи неугодних, цей пройдисвіт, спираючись на місцевих глитаїв та рештки розгромлених ворожих націоналістичних та інших угруповань, потягнув за собою хитких, морально нестійких тощо" [40, с. 113–114].

Даючи характеристику Н. Григор'єву, П. Балковий фактично використав кліше 1920-х рр. "В особі Григор'єва Радянська влада мала справу передусім з авантюристом. Цинізм і неприховане запроданство, плазування перед іноземним хазяїном, готовність без вагань вчинити йому на догоду будь-який злочин – таким є враження від "отамана". Даючи принципову оцінку Григор'єву в цілому, наголошуємо на головному: він типовий продукт часу, умов тодішньої боротьби" [40, с. 117].

Того ж самого року, що й монографія П. Балкового, з'явилася узагальнююча праця М. Супруненка. Як вже було прийнято в радянській історіографії, автор лише із негативного боку характеризував отамана. На його думку, Н. Григор'єва заставила перейти на бік радянської влади боязнь стати "генералом без армії" [41, с. 221]. У той же час, на відміну від попередників, автор у деталях розповідає про бої бригади Н. Григор'єва проти військ Антанти [41, с. 152–154]. Він подає найбільш точні дані про сили Н. Григор'єва на початку антибільшовицького повстання – 15 тис. піхотинців, 6 бронепойздів і "багате озброєння". Знову ж, як було прийнято, М. Супруненко наголошував, що у захоплених районах "бандити вбивали радянських працівників, грабували державне майно і хліб, влаштовували єврейські погроми" [41, с. 222]. Проте жодних даних, щодо чисельності жертв погромів, автор не наводить.

Практично одночасно із роботами П. Балкового та М. Супруненка з'явилася стаття історика із Одеси М. Раковського "Крах григор'євщини". В дусі офіційної радянської ідеології, автор стверджував, що весною 1919 р., після краху планів міжнародного імперіалізму на півдні України, інтервенти організовували куркульські заколоти, зробивши ставку на розширення соціальної бази куркульської контрреволюції, яка прагнула створити плацдарм на півдні України для походу проти радянської влади. На думку М. Раковського, організатори григор'євського повстання розраховували на активізацію дій інтервентів та А. Денікіна [42, с. 35–36, 39]. У той же час, автор насмілювався

вказати, що текст григор'євського універсалу мав спонукати до боротьби із більшовиками не лише куркулів, але й селян-середняків [42, с. 40].

М. Раковський запропонував власну періодизацію повстання проти більшовицького режиму під проводом Н. Григор'єва. Перший етап – тимчасові успіхи "куркульської армії" (7 травня – 20-і числа травня 1919 р.). Другий етап – розгром основних сил григор'євщини (20-і числа травня – кінець травня 1919 р.). Третій етап – ліквідація залишків григор'євщини і заколот німецьких колоністів на півдні України (червень – початок серпня 1919 р.) [42, с. 41]. Намагання М. Раковського дати широку панораму боротьби із "куркульськими бандами" зіграло із ним злий жарт, коли він згадував банду Т. Гуляницького, яка діяла у Голті (тепер Первомайськ) [42, с. 44]. Як свідчить кандидат історичних наук С. Трубочанінов, учень М. Раковського, сприйнявши на віру усні свідчення сучасників – вихідців із містечкової єврейської буржуазії, яка у 1919 р. була обкладена контрибуцією червоноармійським командиром Т. Гуляницьким, автор викликав шквал листів до редакції часопису "Історія СРСР" від обурених ветеранів-червоноармійців та жителів міста Кіровограда, де покійний на той час Т. Гуляницький раніше працював головою міськвиконкому та директором заводу. Слід зазначити, що М. Раковський, як і М. Супруненко, у своїй статті не навів жодних даних, що стосувалися б чисельності жертв погромів під час григор'євщини.

На початку 1970-х рр. вперше опубліковано науково-популярну працю про боротьбу із антирадянським підпіллям, яка належала Д. Голінкову, колишньому чекісту, слідчому з особливо важливих справ в прокуратурах УРСР, РРФСР і СРСР. Вона витримала декілька видань за радянської доби. Видається і в сучасній Росії, хоча й під іншою назвою [43].

У цілому, Д. Голінков використав шаблонний підхід радянської історіографії 1930–1950-х рр.: перехід Н. Григор'єва на радянський бік обумовлений зміною у настроях українського селянства, антирадянські елементи у його штабі, схилення отамана перед куркульством, К. Ворошилов і О. Пархоменко – керівники придушенням заколоту тощо [44, с. 305–306]. Спираючись на якісь лише йому відомі дані, Д. Голінков назвав кількість жертв погрому в Єлисаветграді 15–17 травня 1919 р. – 1526 осіб. Дані про погроми в інших містах не оприлюднено [44, с. 306].

У енциклопедичному довіднику, який вийшов до 70-ї річниці жовтневого перевороту, викладено остаточну оцінку григор'євщини у радянській історіографії. Підкреслювалося, що це – "антирадянський, куркульсько-есерівський буржуазно-націоналістичний заколот". Подавалися сумнівні дані про сили Н. Григор'єва на початку повстання – 15–20 тис. осіб, які мали на озброєнні 52 гармати, 700 кулеметів, 6 бронепоездів [45, с. 143]. Також стверджувалося, що "в захоплених містах і селах заколотники встановили куркульську диктатуру (грабували трудящих, вчиняли масові репресії, погроми), громили радянські та партійні установи. Понад 1,5 тис. чол. загинуло від рук бандитів протягом 15–17.V в Єлисаветграді, бл. 3 тис. закатовано в Черкасах, тисячі людей стали жертвами григор'євців у Катеринославі, Миколаєві та ін. місцях" [45, с. 144].

У другій половині 1980-х рр., у зв'язку із процесом реабілітації жертв сталінських репресій, відбувалися спроби переглянути усталені схеми історії громадянської війни. Зокрема, у часописі "Вопросы истории" у 1988 р. опубліковано лист краєзнавця А. Фесенка із Дніпропетровська, у якому піддано критиці популярне твердження про керівництво К. Ворошиловим придушенням григор'євщини [46].

Таким чином, в умовах компартійного диктату радянська історіографія не змогла дати об'єктивної оцінки селянському повстанському рухові під проводом Н. Григор'єва. Для більшості праць радянських істориків характерні поверховість і фрагментарність викладення історії григор'євського руху. Відкидаючи бойові заслуги Н. Григор'єва і його бійців, часто замовчуючи їх, радянські історики не забували звинувачувати григор'євців у п'янстві, авантюризмі, контрреволюційності, схильності до грабежів, антисемітизму та погромів. При цьому вони часто вдавалися до грубих підтасовок і фальсифікацій. Проте в окремих роботах подано значний фактологічний матеріал (особливо це стосується праць В. Антонова-Овсієнка), який необхідно залучати при вивченні повстанського руху під керівництвом Н. Григор'єва.

Список використаних джерел

1. Горак В. С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії / В. С. Горак // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 154–177.
2. Горак В. С. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918–1919 роках / В. С. Горак. – К.: б.в., 2013. – 452 с.
3. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 [пер. з англ.] / О. Оглоблин. – К.: [Київський національний університет ім. Т.Шевченка], 2003. – 252 с.
4. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
5. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук. – Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. – 526 с.
6. Троцький Л. Речь на рабочем митинге в Киеве 20 мая 1919 г. / Л. Троцкий // Известия Всеукраинского ЦИК. – 1919. – 22 мая.
7. Троцький Л. Речь на заседании Всеукраинского ЦИК 19 мая 1919 г. / Л. Троцкий // Известия Всеукраинского ЦИК. – 1919. – 20 мая.
8. Государственный военный архив Российской

Федерации, ф. 103, оп. 1, д. 118. 9. Григорьевская авантюра (май 1919 года) // Летопись революции. – 1923. – № 3. – С. 152–159. 10. Григорьев – защитник вдов и сирот (Исторический анекдот) // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 204–206. 11. К истории гражданской войны на Украине (переход Григорьева к Советской власти) [підготував М. Рубач] // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 175–188. 12. Козельський Б. В. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство) / Б. В. Козельський. – Х.: ДВУ, 1927. – 148 с. 13. Козельський Б. В. Григор'євщина (із книжки "Шлях зради та авантур") (3 нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини) / Б. В. Козельський // Червоний шлях. – 1925. – № 5. – С. 67–71. 14. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі за Радянську Україну / В. О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 85–114; 1932. – № 1–2. – С. 112–152. 15. Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсенко. – М.; Л.: Госвоениздат, 1932. – Т. 3. – 350 с.; 1933. – Т. 4. – 343 с. 16. Щаденко Е. А. Григорьевщина / Е. А. Щаденко // Гражданская война 1918–1921. Том 1. Боевая жизнь Красной Армии. – М.: Изд. "Военный вестник", 1928. – С. 68–95. 17. Тютюник Ю. В борьбе против оккупантов / Ю. Тютюник // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 210–228. 18. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф. Анулов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 51–209. 19. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (воспоминания) / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5–43. 20. Ряппо Я. Николаев в период интервенции / Я. Ряппо // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 373–383. 21. Лизов Б. Херсон под пятой оккупантов / Б. Лизов // Черная книга. Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. – [Х.]: Госиздат Украины, 1925. – С. 229–259. 22. История 45-ой Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Том I. Боевой период. – К.: Изд. Политотдела 45-й дивизии, 1929. – 349 с. 23. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 41–63; № 2. – С. 28–49. 24. Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны [од ред. М. Н. Покровского] / М. Кубанин. – Л.: Прибой, 1927. – 228 с. 25. Коган С. Другий період Радянської влади в Одесі. 1919 р. / С. Коган, Н. Межберг // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 1–27. 26. Григорьевщина // Годы борьбы. 1917–1927: Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. – Зиновьевск: Зиновьевская окружная октябрьская комиссия, 1927. – С. 82–96. 27. Анишев А. Очерки истории гражданской войны. 1917–1920 гг. / А. Анишев. – Л.: Гиз, 1925. – 288 с. 28. Какурин Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин. 2-е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 431 с. 29. Дубровский С. Григорьевщина / С. Дубровский // Война и революция. – 1928. – № 4. – С. 86–98; № 5. – С. 90–100. 30. Акшинский В. С. Ворошилов (Биографический очерк) / В. С. Акшинский. – М.: Политиздат, 1974. – 287 с. 31. Рабинович С. История гражданской войны: Краткий очерк [под ред. И. Минца]. Изд. 2-е, испр. и доп. / С. Рабинович М.: Соцэкгиз, 1935. – 285 с. 32. Кулик Г. И. [Автобиография, 1939] / Г. И. Кулик // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 18–20. 33. Круть В. Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні / В. Т. Круть // Літопис революції. – 1932. – № 5. – С. 119–147. 34. Дмитриев А. О борьбе с атаманищиной на Украине / А. Дмитриев // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 3. – С. 154. 35. Дубровский С. Ликвидация григорьевщины (1919 г.) / С. Дубровский // Военно-исторический журнал. – 1941. – № 2. – С. 28–41. 36. Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М. І. Супруненко. – К.: Вид. АН УРСР, 1951. – 343 с. 37. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 656 с. 38. Шевчук Г. М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918 – квітень 1919 р.) / Г. М. Шевчук. – К.: Радянська школа, 1959. – 175 с. 39. Любаров Л. И. Григорьевщина / Л. И. Любаров // Советская историческая энциклопедия / Глав. ред. Е. М. Жуков. – Т. 4. Гаага–Двин. – М.: Советская энциклопедия, 1963. – Стлб. 789. 40. Балковский П. М. Війна без флангів: Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П. М. Балковский. – К.: Наукова думка, 1966. – 303 с. 41. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н. И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с. 42. Раковский М. Е. Крах григорьевщины / М. Е. Раковский // История СССР. – 1966. – № 5. – С. 35–52. 43. Голиков Д. Правда о врагах народа / Д. Голиков. – М.: Алгоритм, 2006. – 448 с. 44. Голиков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР 3-е изд., доп. / Д. Л. Голиков. – М.: Политиздат, 1980. – Кн. 1. – 335 с. 45. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / [ред. кол.: І. Ф. Курас (відп. ред.), П. Л. Варгатюк та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 632 с. 46. Фесенко А. П. К оценке роли К. Е. Ворошилова в разгроме григорьевщины / А. П. Фесенко // Вопросы истории. – 1988. – № 10. – С. 187–189.

Александр Приказюк

ОСВЕЩЕНИЕ ГРИГОРЬЕВЩИНЫ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы работы советских исследователей 1920–1980-х гг., касающиеся повстанческого движения под руководством Н. Григорьева. Прослежены тенденции в освещении григорьевщины советской историографией на разных этапах ее развития. Проанализированы наиболее важные исторические труды советских историков. Отмечается, что период 1920-х – начало 1930-х гг. был наиболее продуктивным в советской историографии. В работах советских авторов этого периода довольно полно рассказывается об участии повстанцев атамана Н. Григорьева в борьбе с войсками Антанты в январе-апреле и о ходе восстания в

має 1919 г. Но тогда же появляются и отдельные мифы о григорьевщине, которые бытуют и сегодня. Указывается, что для большинства работ советских историков 1920–1980-х гг. характерны поверхностность и фрагментарность в изложении истории григорьевского движения. Отвергая боевые заслуги Н. Григорьева и его бойцов, часто умалчивая их, советские историки не забывали обвинять григорьевцев в пьянстве, авантюризме, контрреволюционности, склонности к грабежам, антисемитизму и погромам.

Ключевые слова: повстанческое движение, Н. Григорьев, григорьевское движение, советская историография, мифотворчество.

Oleksander Prykazyuk

LIGHTING INSURGENCY OF N. GRYHOR'YEV IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the works of Soviet researchers 1920–1980 years related insurgency under the leadership of N. Gryhor'yev. Followed trends in lighting this rebel movement Soviet historiography at different stages of development. Considered the most important historical works of Soviet historians, shows their strengths and weaknesses. It is noted that the period of 1920 – the beginning of the 1930s years was the most productive in the Soviet historiography. In the works of Soviet writers of this period quite fully describes the participation of the rebel chieftain N. Gryhor'yev in the fight against Entente troops in January-April and during the uprising in May 1919. At the same time there are some myths about N. Gryhor'yev, which, unfortunately, are prevalent today. It is claimed that for most works of Soviet historians typical superficiality and fragmented presentation of history of the movement by N. Gryhor'yev. Rejecting military achievements of N. Gryhor'yev and his men, often ignoring them, Soviet historians have accused the rebels of drunkenness, adventurism, counter-revolutionary, susceptibility to robbery, anti-Semitism and pogroms.

Key words: rebel movement, N. Gryhor'yev, hryhor'yevskyy movement, Soviet historiography, myth-making.

УДК 930.2 (477)

Ольга Владига

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Стаття присвячена проблемам осмислення діяльності М.Грушевського як археографа в історичній науці першої третини ХХ ст. Виявлено дискусійні аспекти, котрі викликали обговорення археографічної спадщини видатного ученого. Вказано вплив дискусій того часу на подальше вивчення археографічних студій дослідника.

Ключові слова: М. Грушевський, археографія, Київська археографічна комісія, Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук.

Дослідження археографічної діяльності Михайла Грушевського – один із найбільш популярних напрямків сучасного грушевськознавства. Така присіплива увага до джерелознавчої спадщини видатного ученого пояснюється не стільки фундаментальністю розроблених та реалізованих автором "Історії України-Руси" археографічних проєктів, скільки актуальністю його роздумів у галузі теорії та практики видання історичних джерел, дієвістю запропонованих ним форм та методів археографічного пошуку. Сучасні науковці І. Гирич [1], М. Капраль [2], В. Тельвак [3] та інші єдині у переконанні, що археографічний сегмент української історіографії надалі знаходиться на етапі реалізації окреслених М. Грушевським більш ніж століття тому першочергових завдань.

Натомість, до сьогодні поза увагою дослідників залишаються ті гарячі дискусії, котрі викликали археографічні пропозиції автора "Історії України-Руси" у середовищі його сучасників. Без їх всебічного аналізу неможливо адекватно зрозуміти вагомість внеску М. Грушевського в українську археографію ХХ ст. Тому завданням ставимо простежити дискусії, котрі виникали у першій третині минулого століття довкола археографічних ініціатив патріарха української науки. Адже саме у полеміці зі своїми знайомими польськими, білоруськими та російськими колегами, український учений корегував археографічні задуми та переосмислював власне бачення форм і методів джерелознавчої праці.

Метою статті є всебічний аналіз рецепції археографічної діяльності М. Грушевського в науці його часу.

Перша спроба аналізу археографічної діяльності М. Грушевського належить рецензентам його магістерської дисертації, вагомим джерельним додатком до якої стали два виданих томи документів. Вони містили віднайдений молодим ученим в українських, польських та російських архівах джерельний матеріал до історії економічних та суспільно-політичних процесів на Поділлі в